

فرایند درآمدزایی و نقش آن در مهاجرت روستا- شهری به سبزوار

علی اکبر عنابستانی: دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران*
زهرا عنابستانی: دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد شیروان، شیروان، ایران

چکیده

یکی از دلایل عمده مهاجرت از نواحی روستایی به شهرها در کشورهایی مانند ایران، تفاوت سطح درآمد در روستاها نسبت به نواحی شهری است به طوری که مهاجران روستایی وارد شده به شهر سبزوار نیز تحت تأثیر این فرایند بوده‌اند. در این مقاله تلاش شده تا فرایند درآمدزایی مهاجران روستایی قبل و بعد از مهاجرت به شهر بررسی شود. روش تحقیق در این مطالعه توصیفی- تحلیلی است که بخش عمده‌ای از داده‌های آن بر اساس مطالعات میدانی و با روش نمونه‌گیری جمع‌آوری شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیشتر مهاجران در سنین فعالیت و همراه افراد خانواده خود به سبزوار مهاجرت نموده‌اند. از نظر موقعیت شغلی قبل از مهاجرت دارای مشاغلی از قبیل کارگری، کشاورزی و غیره هستند که بعد از مهاجرت ضریب اهمیت فعالیت‌های کارگری افزایش می‌یابد. در زمینه دارایی‌های مهاجرین نیز افزایش قابل ملاحظه‌ای در بین خانواده‌های مهاجر مشاهده و سطح درآمد نیز پس از مهاجرت افزایش می‌یابد به نحوی که درآمد کمتر از ۱۰۰ هزار تومان در ماه (در سال ۱۳۸۵) که قبل از مهاجرت ۶۹/۲ درصد مهاجرین را شامل می‌گردد، بعد از مهاجرت تنها ۳۲/۸ درصد آنان را شامل می‌شود. با توجه یافته‌ها، راهکارهایی شامل کنترل نرخ رشد جمعیت و افزایش اشتغال، ایجاد تشکلهای محلی و مردمی، ورود هسته‌های جمعیتی به محدوده شهری، به رسمیت شناختن مالکیت و مسکن و غیره در راستای ارتقای وضعیت اقتصادی و اجتماعی مهاجران پیشنهاد می‌شود.

واژه‌های کلیدی: مهاجرت، درآمد، اشتغال، روستا، حاشیه شهر

۱- مقدمه

۱-۱- طرح مسأله

روند رشد فزاینده‌ی شهرنشینی و افزایش میزان مهاجرت روستاییان به شهرها مسأله‌ی حاشیه‌نشینی و مسکن نامناسب را پدید آورده است. در اثر مهاجرت، ترکیب جمعیت شهرهای بزرگ به کلی جنبه‌ی طبیعی خود را از دست می‌دهد. مهاجرت‌های روستایی و رشد سریع شهرنشینی و ظهور حلیه‌ی آبادها، کمبودها و مضایق زندگی شهری، کمبود مسکن و نارسایی‌های آن همراه با رشد بیکاری و عدم اشتغال مناسب، زمینه‌ی جرم‌زایی و آسیب‌های اجتماعی را فراهم ساخته است.

در کشورهای جهان سوم از یک سو اجرای برنامه‌های استعماری جدید، تحت عناوین مختلف در راستای فروپاشی ساختار اقتصادی - اجتماعی این گونه کشورها عمل نموده که به مهاجرت فزاینده‌ی روستاییان به شهرها و در نتیجه رشد لجام گسیخته‌ی شهرها منجر شده است و از دیگر سوی، عدم توانایی دولت‌های مربوطه در تأمین فرصت‌های اشتغال و نیازهای اقتصادی برای جمعیت رو به تزاید شهرها موجب شده است تا بین رشد شهرها و توسعه اقتصادی هیچ گونه تعادلی وجود نداشته باشد و به دنبال آن نابسامانی‌هایی در محیط زیست شهری بوجود آید که یکی از آنها پدیده‌ی نامطلوب حاشیه‌نشینی و ایجاد مراکز جمعیتی با رشد ناموزون و انفجاری در حاشیه‌ی شهرها است. در ایران نیز جریان سریع شهرنشینی در

سال‌های گذشته حاشیه‌نشینی را به دنبال داشته و این پدیده‌ی در حال رشد، مشکلات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی و زیست‌محیطی فراوانی را در اغلب کلان‌شهرهای ایران به وجود آورده است. عامل مهاجرت روستاییان به شهرها در چند دهه‌ی اخیر سبب شده تا جمعیت شهرنشین کشورهای در حال توسعه به شدت افزایش یابد. اقشار کم‌درآمد ساکن در نواحی روستایی و شاغل در فعالیت‌های تولیدی سنتی به جهت در حاشیه واقع شدن این بخش و به منظور رهایی از فقر و بهره‌گیری از خدمات و امکانات، راهی شهرها می‌گردند. و از این جاست که شهر فرهنگی دوگانه پیدا می‌کند؛ جزیره‌ای ثروتمند و محصور در کمربندی سیاه از محرومیت‌ها و بدبختی‌ها (عناستانی، ۱۳۸۶، ۵).

۱-۲- اهمیت و ضرورت موضوع

امروزه در اثر مهاجرت‌های روستا- شهری بخش مهمی از جمعیت شهرها را مهاجران با منشاء روستایی تشکیل می‌دهند. به طور معمول مهاجران روستایی در هنگام ورود به محدوده‌های شهری تلاش می‌کنند در مناطقی سکونت پیدا نمایند که اولاً هزینه‌های پایینی را برای شهرنشینی طلب نماید و دوم این که نزدیک سایر خویشاوندان خود باشند. در تعقیب هدف اول مناطق واقع در حواشی شهرها بهترین نقاط برای سکونت مهاجران تازه وارد به شمار می‌رود، به نحوی که مهاجران با زندگی در این مناطق از یک سطح درآمدی بالاتری نسبت به

مناطق روستایی قبلی خود بهره‌مند شده و از سوی دیگر هزینه‌های بالای زندگی شهری را نیز پرداخت نخواهند کرد. به همین دلیل در این مقاله تلاش شده است تا مسأله نقش مهاجرت در روند افزایش درآمد مهاجران روستایی مورد بررسی قرار گیرد تا بتوان از نتایج آن به عنوان پایه‌ای برای بررسی‌های بیشتر، برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در حوزه‌های پیرامون (حاشیه) شهری و به ویژه شهر سبزوار استفاده نمود.

۳-۱- پیشینه پژوهش

در زمینه بررسی مهاجرت‌های روستایی و تأثیر آن بر نقاط شهری در کشور ما تحقیقات متعددی صورت پذیرفته است ولی کمتر به به مقوله‌ی درآمدزایی مهاجران در فرایند مهاجرت‌های روستا- شهری اشاره شده است. در ادامه نتایج تعدادی از این تحقیقات مورد بررسی قرار می‌گیرد:

مکانیکی و قالبیافان (۱۳۸۲) نشان دادند که مهاجرت‌های روستایی در شهرستان بیرجند باعث تشدید روند تخلیه روستاها به خصوص روستاهای آسیب پذیر که در طبقه جمعیتی کمتر از ۵۰ نفر هستند، شده است و این امر ناشی از عدم مقاومت واحدهای کوچک جمعیتی در برابر پدیده‌های مهاجرتی است. تخلیه روستاها از جمعیت فعال باعث برهم خوردن نظم هرم و ساختمان سنی جمعیت می‌گردد. طاهرخانی (۱۳۸۱) در بازشناسی عوامل مؤثر بر مهاجرت‌های روستا- شهری در منطقه‌ی قزوین نشان می‌دهد که هرچند انگیزه‌های اقتصادی در

مهاجرت جوانان روستایی نقش مهمی دارند، اما عوامل غیراقتصادی نیز اثرات مستقیم بر رفتار آنان دارند. برای مثال تسهیلات محلی، رضایت از محل سکونت، رفاه اجتماعی، استانداردهای زندگی، نیاز به پیشرفت و هدف‌های ارزشی به طور معناداری انگیزه‌ی جوانان روستایی قزوین را برای مهاجرت افزایش داده‌اند. دانشور کاخکی و همکاران (۱۳۸۵) در بررسی رابطه بین بهره‌وری کشاورزی و مهاجرت روستاییان در ایران در دوره‌ی ۱۳۵۰ تا ۱۳۸۳ نشان دادند که افزایش ارزش افزوده‌ی کشاورزی در نتیجه انجام سرمایه‌گذاری به جا و مناسب باعث افزایش درآمد سرانه روستایی و کاهش شکاف درآمدی روستا و شهر گردیده و در نتیجه میزان مهاجرت روستایی را کاهش می‌دهد. خانی (۱۳۸۳) نشان می‌دهد که مهاجرت مردان روستایی در مازندران تا حدودی امکان تجربه‌ی مدیریت و تصمیم‌گیری را به زنان روستایی می‌دهد و با افزایش مدت زمان مهاجرت مردان، قدرت تصمیم‌گیری زنان در امور گوناگون افزایش می‌یابد و این امر پایگاه اقتصادی- اجتماعی بالاتری برای آنها ایجاد می‌نماید.

غفاری‌مقدم و صبوحی (۱۳۸۶) با بررسی عوامل مؤثر بر مهاجرت در ایران نشان دادند که مقدار نیروی کار فعال در بخش کشاورزی، سرمایه و سطح سواد روستائیان اثر مثبت و سطح زیرکشت و ماشین‌آلات اثر منفی روی بهره‌وری کشاورزی دارد. افزایش دستمزد روستایی باعث کاهش مهاجرت و با افزایش دستمزد شهری نسبت به روستایی مهاجرت افزایش می‌یابد. از

مولدتر بخش کشاورزی هم از لحاظ سن و هم از جهت سطوح تعلیم و تربیت تشکیل می‌دهد. شاهنوشی و همکاران (۱۳۷۹) نشان دادند که بازگشت نیروی کار افغانی روند مکانیزاسیون و بکارگیری تکنولوژی در بخش کشاورزی را تسریع و تمایل به استفاده از ماشین‌آلات را افزایش داده، لیکن عملاً بر انباشت سرمایه، تغییر سازمان و ساختار تولید، سطح زیر کشت، وقفه در تولید محصولات کشاورزی، تنوع محصولات تولیدی و ایجاد محدودیت نیروی کار در بخش کشاورزی استان خراسان تأثیری نداشته است، اما به هر حال موجب ارتقاء شاخص کیفیت زندگی روستاییان شده و موجبات افزایش مجدد سطح دستمزدها را فراهم آورده است. آسایش (۱۳۷۷) در مطالعه حرکات داخلی جمعیت ایران و مساله مهاجرت روستایی در ۴۰ سال گذشته نشان می‌دهد که ۲ درصد بر نسبت مهاجران و جابجایی جمعیت در داخل کشور اضافه شده که مربوط به مهاجرت روستاییان به شهرها است. همچنین روند افزایش مهاجرین از سال ۱۳۴۵ به بعد سرعت فوق‌العاده به خود گرفته که معلول اثرات شناخته شده اصلاحات ارضی و جذب اعتبارات عمرانی کشور در مناطق شهری است. پالوج (۱۳۸۰) در بررسی پدیده مهاجرت، علت‌ها و راه‌حل‌ها در بخش کجور از شهرستان نوشهر معتقد است که عوامل اجتماعی و کمبود یا فقدان امکانات زیر بنایی و عوامل اقتصادی و فرهنگی توأمان در مهاجر فرستی منطقه مؤثرند. در این منطقه مهم‌ترین مسأله، عدم امکان گذران عادی زندگی و معیشت و نبود اشتغال و درآمد

آنجا که انگیزه‌های اقتصادی از عوامل مؤثر بر مهاجرت نیروی کار از بخش کشاورزی می‌باشد سرمایه‌گذاری در این بخش، بالا بردن سطح سواد، استفاده مناسب از ماشین‌آلات به منظور افزایش بهره‌وری کشاورزی می‌تواند باعث تعدیل مهاجرت به سمت شهرها شود. کریمی هسنیجه و عابدی (۱۳۸۶) در بررسی رابطه‌ی بین مهاجرت و تغییر در بهره‌وری کشاورزی نشان دادند که افزایش تولید بخش کشاورزی، افزایش زمین‌های زیر کشت، افزایش بهره‌وری و افزایش سرمایه انسانی در بخش کشاورزی موجب کاهش مهاجرت می‌شود. نتایج در ادامه نشان می‌دهد که برای کاهش یک درصدی در مهاجرت باید تولید کل بخش کشاورزی ۲۲/۸ درصد افزایش یابد. نقوی و اسدی (۱۳۷۷) در بررسی عوامل مهاجرت روستایی نشان دادند که عواملی از قبیل کم‌کاری و فقر در مناطق روستایی، فقدان سازمان‌دهی و سرویس‌های خدماتی و فشار جمعیت بر روی زمین و غیره در روستاها از یک طرف و عواملی از قبیل فرصت‌های شغلی بیشتر در شهرها، تسهیلات آموزشی، وجود سازمان‌دهی و سرویس‌های خدماتی، تنوع بیشتر در زندگی اجتماعی در شهرها از طرف دیگر، عوامل مؤثر در مهاجرت از روستا به شهر هستند. ماهر (۱۳۷۵) به بررسی آثار سواد بر مهاجرت‌های روستا به شهر پرداخته و نشان داده است که از جمله علل مهاجرت یکی سواد و دیگری سطوح مهارتی است. تعلیم و تربیت روند مهاجرت را سرعت می‌بخشد و بخش اعظم مهاجران را نیروهای

۱-۵- روش تحقیق

روش تحقیق در این مطالعه توصیفی - تحلیلی است، بخش اصلی داده های مورد استفاده از طریق مطالعات میدانی و با ابزار پرسشنامه و مصاحبه و بخشی دیگر از داده های مورد نیاز از قبیل، چارچوب نظری - مفهومی پژوهش، اسناد و مدارک و سرشماری ها از طریق روش کتابخانه ای بدست آمده است. در روش پیمایشی یا میدانی حجم جامعه آماری برابر ۶۵۷۴ خانوار با جمعیت ۲۲۱۶۲ نفر در سال ۱۳۸۵ در سطح پنج محله ی پیرامون شهر سبزوار می باشد. به منظور مطالعه پارامترهای مهاجرت بر اساس فرمول کوکران حجم نمونه ای معادل ۱۹۵ خانوار انتخاب شده است و پس از جمع آوری اطلاعات و پردازش آنها در محیط های نرم افزاری SPSS و ... به تحلیل داده ها و تبیین موضوع مورد مطالعه پرداخته شد.

۱-۶- محدوده و قلمرو پژوهش

سبزوار شهری با قدمت بیش از یک هزار سال، با جمعیتی حدود ۲۲۰ هزار نفر به عنوان دومین نقطه ی شهری پس از شهر مشهد در شمال شرق کشور قرار گرفته است. الگوی توسعه بافت فیزیکی شهر سبزوار در سال های پس از ۱۳۷۰ بر اساس طرح جامع شهر سبزوار که توسعه ی ناپیوسته را پیشنهاد کرده است، سبب شده تا هسته های جمعیتی که از قبل در حاشیه ی بافت فیزیکی پیوسته ی شهر قرار داشتند، به تدریج با جذب جمعیت مهاجر از نواحی روستایی و حتی داخل شهر رشد

می باشد. محبوب و آیت اللهی (۱۳۷۹) در بررسی انگیزه ها و پیامدهای مهاجرت روستاییان به شهرها در استان فارس معتقدند که علت اصلی مهاجرت اختلاف بین درآمد و سود دهی کشاورزی سنتی در مقایسه با سایر بخش های اقتصادی است و اکثر مهاجران را خوش نشین ها که فاقد زمین هستند، تشکیل می دهند. معمولاً مهاجران زمانی مبادرت به مهاجرت می کنند که بیکارند یا به دنبال درآمد بیشتری هستند، بنابراین افزایش درآمد و ایجاد فرصت های شغلی غیر کشاورزی در کاهش مهاجرت مؤثر است. قاسمی اردهانی (۱۳۸۷) در بررسی علل مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران با فراتحلیل پایان نامه های تحصیلی نتیجه می گیرد که از میان چهار بعد اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، جمعیت شناختی و طبیعی- کشاورزی بیشترین نقش به بعد اقتصادی اختصاص داشته است.

۱-۴- سؤالات و فرضیات تحقیق

سؤال آغازین تحقیق این است که آیا مهاجرت از روستا به شهر نقشی در درآمدزایی آن ها داشته است؟ به عبارت دیگر آیا مهاجران روستایی با انگیزه ی کسب درآمد بالاتر نسبت به محل سکونت قبلی خود اقدام به این امر نموده اند. بنابراین فرضیه ی تحقیق حاضر را می توان چنین تدوین نمود که به نظر می رسد مهاجران روستایی با هدف افزایش درآمد خانوار خود اقدام به مهاجرت به حاشیه ی شهر سبزوار نموده اند.

جمعیت شهر سبزوار) در پنج هسته‌ی جمعیتی در پیرامون بافت فیزیکی شهر سبزوار شکل گیرد و مسائل و مشکلاتی را برای مجموعه‌ی شهری به وجود آورند.

تصادفی پیدا نموده و نواحی شرقی شهر (موسوم به کال عیدگاه) و شمال غرب شهر (موسوم به غرب نیروگاه) جمعیت بسیار زیادی را بدون برنامه‌ریزی جذب نمایند. این وضعیت سبب شده تا نزدیک ۲۶ هزار نفر (۱۱/۸ درصد

جدول ۱- وضعیت جمعیت و بافت فیزیکی محلات حاشیه‌ی شهر سبزوار در سال ۱۳۸۵

ردیف	نام محله	سال ۱۳۸۵			مساحت سال ۱۳۸۵ (هکتار)	
		تعداد خانوار	جمعیت	وسعت کل	مساحت مسکونی	مساحت غیرمسکونی
۱	صالح آبادکوچک	۷۶۴	۳۰۳۸	۸۲/۸	۲۱/۷	۶۱/۱
۲	قلعه‌نوده‌راز	۵۸۵	۲۲۱۱	۵۸/۹	۱۹	۳۹/۹
۳	کلاته‌سیفر	۸۷۵	۳۳۸۰	۴۹/۸	۱۷/۶	۳۲/۲
۴	شرق کال عیدگاه	۲۶۱۵	۱۰۳۹۸	۱۵۹/۹	۴۵/۴	۱۱۴/۵
۵	غرب نیروگاه	۱۷۳۵	۶۵۵۸	۱۲۴	۲۴/۳	۹۹/۷
	جمع	۶۵۷۴	۲۵۵۸۵	۴۷۵/۴	۱۲۸	۳۲۹/۴

مأخذ: زیست کاوش، ۱۳۸۶ و مرکز بهداشت و درمان سبزوار، ۱۳۸۵.

توضیح مشروح آن‌ها خودداری و به صورت بسیار مختصر در قالب جدول زیر ارائه می‌شود: در این تحقیق بر اساس نظریه‌ی درآمد انتظاری در قالب دیدگاه اقتصادی به بررسی روند مهاجرت روستاییان پرداخته شده است. بر اساس این نظریه بر تصمیم برای مهاجرت بستگی به برداشت از درآمد انتظاری در محل مقصد بستگی دارد. برای یک روستایی درآمد انتظاری در روستا بر مبنای نرخ متداول در روستا می‌باشد. در شهرها درآمد انتظاری بر مبنای فرد، حداقل قانونی و احتمال به دست آوردن شغل در بخش شهری می‌باشد. بر مبنای این نظریه، مهاجرت از روستا به شهر آنقدر ادامه می‌یابد تا درآمد انتظاری بین شهر و روستا یکسان گردد (آقاجانیان، ۱۳۶۳: ۲۲۴).

سطح کل محلات حاشیه‌ی شهر سبزوار در سال ۱۳۸۵ بر اساس طرح تفصیلی برابر ۴۷۵/۴ هکتار گزارش شده است، که نزدیک ۱۷/۸ درصد از کل بافت فیزیکی پیوسته‌ی شهر سبزوار را شامل می‌شود. در بین محلات حاشیه‌ی شهر، محله‌ی شرق کال عیدگاه با سطحی بالغ بر ۱۶۰ هکتار و جمعیتی نزدیک ۱۱ هزار نفر در سال ۱۳۸۵ بزرگ‌ترین هسته‌ی جمعیتی در پیرامون شهر سبزوار به شمار می‌رود (زیست کاوش، ۱۳۸۶).

۲- مفاهیم و دیدگاه‌ها

نظریه پردازان در رابطه با مفهوم مهاجرت در چهار دیدگاه عمده نظریات خود را بیان داشته‌اند، که برای جلوگیری از اطاله‌ی کلام از

جدول ۲- دیدگاه‌های عمده مهاجرتی و نظریات ارائه شده در آن‌ها

دیدگاه	شرح دیدگاه	نظریات
اقتصادی	مهاجرت مکانیزمی برای بازتوزیع نیروی کار می باشد. مهاجرت اساساً نتیجه‌ی منطقی انتخابی است که افراد یا خانوارها انجام می دهند.	۱- نظریه سرمایه انسانی و هزینه- فایده (تودارو) ۲- نظریه درآمد انتظاری (لاری ساستاد)
اجتماعی	مهاجرت برای دوری جستن از شرایط ناخوشایند حیات انسانی و سکونت در نقاط خوش آب و هوا صورت می گیرد	۱- مهاجرت به مثابه یک فرایند اجتماعی (پل سینجر)
سیاسی	اعمال سیاست‌های زورمدارانه، ایجاد هم‌نوایی و تحکیم علقه‌های همبستگی ملی را با مشکلات اساسی مواجه کرده و نتیجه‌ی آن مهاجرت افراد است.	-
رهیافت سیستمی	ارتباط تاریخی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به عنوان مجموعه‌ای تفکیک ناپذیر، بستری لازم را برای مبادلات مهاجرتی فراهم می آورد.	-

مأخذ: زنجانی، ۱۳۸۰؛ ۷-۱۲۰ و سینجر، ۱۳۵۸؛ ۴-۶۳ و مویوگونج، ۱۳۶۸؛ ۶۴-۱۵۱.

ساخت اجتماعی - فضایی شهر ظاهر می شود به طور خلاصه در جدول زیر مورد بررسی قرار می گیرد:

در این جا تاثیراتی که مهاجرت بر ساخت جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی و بالاخره بازتاب فضایی آن که در رشد و توسعه فیزیکی و

جدول ۳- دیدگاه‌های عمده مهاجرتی و نظریات ارائه شده در آن‌ها

پیامدها	شرح مختصر
جمعیتی	علاوه بر افزایش مستقیم جمعیت شهری بر ساخت سنی، جنسی و میزان باروری جمعیت شهر تأثیر می گذارد.
اقتصادی	بعضی از مهاجرین از طریق افزایش بازده تولید و پس انداز بیشتر، تولید سرمایه و غیره به اقتصاد شهری کمک و در مقابل ورود مهاجرین سبب افزایش بیکاری و کم کاری، کاهش بازده تولید و غیره می گردد.
اجتماعی و فرهنگی	مهاجرت منجر به ظهور طبقات جدید اجتماعی و انقراض طبقات قدیمی اجتماعی خواهد شد.
فضایی	تغییرات در سیمای ظاهری شهر، گسترش حومه نشینی و حاشیه نشینی از بازتاب‌های فضایی ورود مهاجرین به شهرهاست.

مأخذ: فیندلی، ۱۳۷۲؛ ۹۴-۹۳ و کاستللو، ۱۳۶۷؛ ۱۰۶-۱۰۴.

۳- نتایج و بحث

۳-۱- روند مهاجرپذیری شهر سبزوار

رسید که مهاجرت در این رشد فزاینده نقش اساسی را داشته است. بررسی منشأ مهاجران نشان می دهد که از کل ۳۲۸۳۷ نفر مهاجر وارد شده در نقاط شهر سبزوار در دهه ۶۵-۷۵ بیش از ۶۳/۸ درصد مهاجرت‌ها از شهرستان سبزوار صورت گرفته و مابقی مهاجرت‌ها از سایر شهرستان‌های استان، سایر نقاط کشور و یا

شهر سبزوار به لحاظ جاذبه های گوناگون بازرگانی و مرکزیت سیاسی - اداری یکی از مهاجر پذیرترین نواحی غرب خراسان است. نرخ رشد جمعیت سبزوار که از سال ۱۳۳۵ رو به فزونی نهاد در دهه ۵۵ تا ۶۵ به ۶/۷ درصد

بوده است. گرچه مقدار این خالص مهاجرت در دهه اول بیشتر بوده است بر پایه آمارهای سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، در طول دهه منتهی به این سال جمعیتی بالغ بر ۵۱۳۰۰ نفر به نقاط شهری و روستایی شهرستان سبزوار وارد شده در صورتی که در دهه ۶۵-۵۵ فقط ۲۸۶۹۵ نفر به شهرستان وارد شده‌اند.

خارج کشور جذب این شهرستان شده‌اند. به عبارتی ۸۱/۸ درصد از مهاجرین وارد شده به ناحیه از داخل استان بوده‌اند. البته باید توجه داشت که بیش از نیمی از مهاجرین وارد شده به شهر سبزوار از نقاط روستایی این شهرستان است.

در طول دو دهه گذشته ۶۵-۱۳۵۵ و ۷۵-۱۳۶۵ شهر سبزوار دارای خالص مهاجرت مثبت

جدول ۴ وضعیت تحولات جمعیت شهر سبزوار در طول سالهای ۷۵-۱۳۳۵

شخص‌ها	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
جمعیت	۳۰۵۴۵	۴۲۴۱۵	۶۹۵۶۲	۱۲۹۱۰۳	۱۷۰۷۳۸	۲۱۴۵۸۲
مرد	۱۴۹۰۶	۲۱۲۹۲	۳۵۵۷۸	۶۶۷۵۰	۸۶۷۸۹	۱۰۷۲۴۷
زن	۱۵۶۳۹	۲۱۱۲۳	۳۳۹۸۴	۶۲۳۵۳	۸۳۹۴۹	۱۰۷۳۳۵
خانوار	۷۶۳۷	۱۰۳۴۵	۱۵۳۷۵	۲۸۱۸۳	۳۸۴۲۷	۵۷۰۸۱
رشد سالانه جمعیت	۳/۴۴	۵/۰۷	۶/۳۸	۲/۸۳	۲/۳۱	

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۸۵-۱۳۳۵.

فزاینده مهاجرت و اسکان جمعیت در سبزوار را نشان می‌دهد (جدول ۴).

۲-۳- مدت اقامت مهاجران در حاشیه شهر

جدول ۵ نشان می‌دهد بیش از ۷۵ درصد افراد بیش از ۴ سال اقامت در منطقه حاشیه شهر را دارند. بنابراین بیشتر مهاجران در اواخر دهه‌ی ۱۳۷۰ به این مناطق هجوم آورده و تنها ۲۴ درصد کمتر از ۳ سال اقامت را دارا هستند.

بررسی بیشتر آمارها نشان دهنده این است که از کل مهاجران وارد شده به شهرستان سبزوار ۳۲۸۳۷ نفر یا ۶۴ درصد آنان به نقاط شهری شهرستان بویژه شهر سبزوار و ۱۸۴۶۳ نفر بقیه نیز وارد یکی از نقاط روستایی و بویژه آبادیهای بزرگ روستایی اطراف شهر سبزوار شده‌اند. در دهه ۶۵-۱۳۵۵ حدود ۵۳۵ نفر از مجموع مهاجران (۱/۹٪) به شهر سبزوار را مهاجران خارجی به ویژه افغانی تشکیل داده‌اند. بررسی‌های کلی نشان می‌دهد که متوسط رشد سالانه جمعیت شهر سبزوار در فاصله ۵۰ ساله ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ معادل ۴ درصد بوده که بالاتر از رشد طبیعی جمعیت است و به روشنی شدت

۳-۴- شغل افراد قبل از مهاجرت

اطلاعات جدول ۷ نشان می‌دهد ۳۴ درصد افراد مهاجر قبل از مهاجرت کارگر ساده بوده‌اند. ۵۷ درصد افراد مهاجر از بخش روستایی مهاجرت داشته‌اند که عمدتاً کشاورز و دامدار بوده‌اند. تنها ۵ درصد افراد در بخش اداری و کارمندی فعالیت داشته و ۲۰ درصد افراد دارای مشاغل دیگر از جمله برق کار، نجار، و... بوده‌اند. هم‌چنین شغل ۹ درصد افراد رانندگی بوده است. این اطلاعات گویای این واقعیت است که عمدتاً افراد مهاجر از مشاغل سطح پایین و با حداقل دستمزدها جامعه برخوردار بوده‌اند.

جدول ۷- شغل مهاجران قبل از مهاجرت

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
کارگر	۶۶	۳۳/۸
کارمند	۱۰	۵/۱
بازاری	۵	۲/۶
کشاورز	۳۸	۱۹/۵
راننده	۱۸	۹/۳
دامدار	۱۹	۹/۷
غیره	۳۹	۲۰/۰
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

۳-۵- موقعیت شغلی فعلی مهاجرین

بر اساس اطلاعات جدول ۹، ۵۰ درصد افراد مهاجر کارگری ساده و دست فروشی را به عنوان شغل انتخاب کرده و تنها ۷ درصد افراد در بخش کارمندی مشغول به کار می‌باشند. در کنار این ۴۰ درصد افراد دارای شغل رانندگی، برق کار، نجار، لوله‌کشی، دلالی و غیره هستند.

جدول ۵- توزیع فراوانی مدت اقامت در منطقه

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
کمتر از ۳ سال	۴۷	۲۴/۲
بین ۴ تا ۶ سال	۷۴	۳۷/۹
بیشتر از ۶ سال	۷۴	۳۷/۹
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

۳-۳- میزان سواد مهاجران

بر اساس اطلاعات جدول ۶، ۶۴ درصد افراد از حداقل سطح سواد (پایین تر از دیپلم) برخوردارند و تنها ۲۲ درصد افراد مهاجر بی‌سواد می‌باشند. این اطلاعات نشان می‌دهد که حدود ۱۴ درصد افراد دارای مدرک رسمی دیپلم و بالاتر هستند. به طور کلی در این بررسی ۸۶ درصد افراد بی‌سواد و یا از حداقل سطح سواد (پایین تر از دیپلم) برخوردارند که این رقم برای حاشیه‌نشینان یک معضل فرهنگی به حساب می‌آید و اجرای بسیاری از برنامه‌های آموزشی شهرنشینی و ایجاد حرکن و پویایی مناطق حاشیه‌نشین سوئی توسعه پایدار تضمین کننده سلامت و سعادت آن‌ها را با مشکل مواجه می‌سازد و از این بُعد هزینه‌های بالایی را بر مدیریت شهری تحمیل خواهد کرد.

جدول ۶- سطح سواد مهاجران

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
بی سواد	۴۳	۲۲/۱
کمتر از دیپلم	۱۲۵	۶۴/۱
دیپلم و فوق دیپلم	۲۴	۱۲/۳
لیسانس و بالاتر	۳	۱/۵
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

میلیون تومان برخوردار شده‌اند، میزان دارایی ۲۴ درصد افراد مهاجر بین ۵۰۰ هزار تومان تا یک میلیون تومان می‌باشند و تنها ۲۰ درصد افراد کمتر از ۵۰۰ هزار تومان دارایی در وضعیت موجود را دارند. این نتایج در مقایسه با جدول ۱۱ نشان می‌دهد که مهاجران با روی آوردن به مناطق شهری و حاشیه‌ای آن توانسته‌اند دارایی و منابع درآمدی خود را به طور نسبی افزایش دهند.

جدول ۱۰- میزان دارایی افراد مهاجر بعد از مهاجرت

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
کمتر از ۵۰۰ هزار تومان	۳۸	۱۹/۵
بین ۵۰۰ هزار تا ۱ میلیون تومان	۴۸	۲۴/۶
بیش از یک میلیون تومان	۱۰۹	۵۵/۹
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

۳-۷- میزان درآمد مهاجرین قبل از مهاجرت

نتایج اطلاعات جدول ۱۲ نشان دهنده این واقعیت است که ۶۹ درصد افراد مهاجر قبل از مهاجرت از درآمدی کمتر از ۱۰۰ هزار تومان در ماه برخوردار بوده‌اند، ۲۵ درصد افراد مهاجر دارای درآمد بین ۱۰۰ تا ۱۵۰ هزار تومان و تنها ۵ درصد افراد بیش از ۱۵۰ هزار تومان درآمد داشته‌اند. این نتایج نشان می‌دهد که یکی از دلایل اصلی مهاجرت به حاشیه شهر کسب درآمد بیشتر بوده و عمدتاً شامل مهاجران روستایی است.

جدول ۹- موقعیت شغلی مهاجران در حال حاضر

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
کارگر ساده	۸۷	۴۴/۶
دست فروش	۱۰	۵/۱
کارمند	۱۴	۷/۲
بازاری	۶	۳/۱
غیره	۷۸	۴۰
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

۳-۵- حجم دارایی مهاجران قبل از مهاجرت

بر اساس اطلاعات جدول ۹، ۶۷ درصد افراد از میزان دارایی کمتر از ۵۰۰ هزار تومان قبل از مهاجرت برخوردار بوده‌اند که این رقم برای حداقل برخورداری امکانات زندگی بسیار پایین تلقی می‌گردد، ۲۰ درصد افراد از میزان دارایی ۵۰۰ هزار تومان تا یک میلیون تومان برخوردار و تنها ۱۳ درصد افراد بیش از یک میلیون تومان دارایی در زمان مهاجرت داشته‌اند. بنابراین، اکثر مهاجران از حداقل منابع و دارایی قبل از مهاجرت برخوردار بوده‌اند.

جدول ۹- میزان دارایی افراد مهاجر قبل از مهاجرت

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
کمتر از ۵۰۰ هزار تومان	۱۳۰	۶۶/۷
بین ۵۰۰ تا یک میلیون تومان	۳۹	۲۰
بیش از ۱ میلیون تومان	۲۶	۱۳/۳
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

۳-۶- حجم دارایی مهاجرین بعد از مهاجرت

نتایج اطلاعات جدول ۱۰ نشان می‌دهد که ۵۶ درصد افراد مهاجر از میزان دارایی بالای یک

جدول ۱۱- میزان درآمد مهاجران قبل از مهاجرت

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
کمتر از ۱۰۰ هزار تومان	۱۳۵	۶۹/۲
بین ۱۰۱ تا ۱۵۰ هزار تومان	۴۶	۲۵/۱
۱۵۱ تا ۲۰۰ هزار تومان	۷	۳/۶
بیش از ۲۰۰ هزار تومان	۴	۲/۱
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

بیکاری و فقر را دارد که عمدتاً این افراد کارگران کشاورزی و یا دامدار روستایی بوده‌اند. به نحوی که بیش از ۳۹ درصد افراد مهاجر را علت مهاجرت خود را عامل اقتصادی بیان نموده، ۲۶ درصد افراد مهاجر عامل ارزانی مسکن و ۱۸/۵ درصد افراد خشکسالی و کاهش تولیدات کشاورزی در مناطق روستایی را از دلایل مهاجرت خود به نواحی حاشیه‌ی شهر ذکر نموده‌اند. بنابراین، نتایج نشان می‌دهد که سه عامل اقتصادی، ارزانی مسکن و کاهش تولیدات کشاورزی و خشکسالی از مهم‌ترین دلایل مهاجرت به مناطق حاشیه‌نشین شهری در سبزوار است.

۳-۸- میزان درآمد مهاجرین بعد از مهاجرت

بر اساس اطلاعات جدول ۱۲، ۳۳ درصد افراد مهاجر بعد از مهاجرت از حداقل منابع درآمدی یعنی کمتر از ۱۰۰ هزار تومان در ماه برخوردارند، ۴۵ درصد افراد دارای درآمد بین ۱۰۰ تا ۱۵۰ هزار تومان و ۲۲ درصد افراد از منبع درآمد نسبتاً بالای بیش از ۱۵۰ هزار تومان برخوردار هستند. این وضعیت نشان می‌دهد که مهاجران بعد از مهاجرت به حاشیه‌ی شهر از یک بهبود نسبی در میزان درآمدزایی برخوردار شده و این فرایند می‌تواند زمینه را برای تداوم مهاجرت به ویژه از روستاها فراهم نماید.

جدول ۱۳- توزیع فراوانی علت مهاجرت

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
عامل اقتصادی (بیکار، فقر..)	۷۶	۳۹
خشکسالی و کاهش تولیدات کشاورزی	۳۶	۱۸/۵
جاذبه‌های شهری	۹	۴/۶
ارزانی مسکن	۵۱	۲۶/۲
غیره	۲۳	۱۱/۸
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

جدول ۱۲- میزان درآمد مهاجران بعد از مهاجرت

شرح	فراوانی	درصد فراوانی
کمتر از ۱۰۰ هزار تومان	۶۴	۳۲/۸
بین ۱۰۲ تا ۱۵۰۰ هزار تومان	۸۸	۴۵/۱
۱۵۱ تا ۲۰۰ هزار تومان	۳۳	۱۶/۹
بیش از ۲۰۰ هزار تومان	۱۰	۵/۱
مجموع	۱۹۵	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۶.

۴- نتیجه‌گیری

در این بررسی هدف شناسایی نقش مهاجرت روستائیان در افزایش درآمدزایی آنان پس از مهاجرت است، بنابراین، با انگیزه‌های اقتصادی اقدام به مهاجرت به نواحی شهری نموده و به دلیل ناتوانی اقتصادی در زمینه‌ی تأمین مسکن و فعالیت‌های اقتصادی عمدتاً به حاشیه‌ی شهرها

۳-۹- علت مهاجرت

در نهایت اطلاعات جدول ۱۳ گویای این واقعیت است که مهم‌ترین عامل روی آوردن افراد به این مناطق جنبه‌ی اقتصادی از جمله

جذب مهاجرین به شهرها و از جمله حاشیه‌ی شهر سبزوار بوده است، به طوری که توزیع فراوانی علل مهاجرت در محدوده‌ی مورد مطالعه نشان می‌دهد که علل اقتصادی (بیکاری و فقر) و خشکسالی با ۵/۵۷ درصد معرف مطالب قبلی خواهد بود.

- در نتیجه با نتایج بدست آمده، «فرضیه‌ی تحقیق که مهاجران روستایی با هدف افزایش درآمد خانوار خود اقدام به مهاجرت به حاشیه‌ی شهر سبزوار نموده‌اند»، اثبات می‌شود زیرا بعد از مهاجرت هم از بعد میزان دارایی و هم از نظر درآمد ماهیانه مهاجران از وضعیت بهتری نسبت به قبل از آن برخوردار شده‌اند.

۵- پیشنهادها

با توجه به یافته‌های مطالعه، پیشنهادات زیر برای ارتقای وضعیت اقتصادی و اجتماعی مهاجرین روستایی حاضر در حاشیه‌ی شهر سبزوار و نیز دست‌یابی به وضعیت مطلوب ارائه شده است:

- رفع بلا تکلیفی مردم و به رسمیت شناختن آن‌ها به منظور همکاری و جلب مشارکت؛

- کنترل نرخ رشد جمعیت در این مناطق به همراه افزایش ضریب باسوادی به ویژه در قشر زنان و افزایش ضریب اشتغال و رفع بیکاری؛

- ایجاد تشکّل‌های اجتماعی محلی (NGO) به منظور هدایت و اجرای سیاست‌های اجتماعی و امنیتی و اجرای سیاست‌های اقتصادی؛

- ارائه‌ی خدمات و تسهیلات رفاهی و شهری با اخذ عوارض متناسب با توان اقتصادی

پناه برده که در این رهگذر شهر سبزوار به عنوان یک شهر متوسط در مقیاس ملی دچار معضل حاشیه‌نشینی شده است. در نهایت یافته‌های پژوهش را در موارد زیر می‌توان خلاصه نمود:

- موقعیت شغلی مهاجرین قبل و بعد از مهاجرت نشان می‌دهد که با توجه به این که شغل ۵۷ درصد مهاجرین قبل از مهاجرت در زیربخش‌های کشاورزی بوده ولی بعد از مهاجرت و سکونت در حاشیه‌ی شهر سبزوار ۸۷ درصد به کارگری ساده پرداخته‌اند و خود معرف عدم مهارت‌های فنی لازم نداشتن دانش و مهارت‌های کافی برای اشتغال در زیر بخش‌ها صنعت و خدمات است.

- مطالعه‌ی وضعیت دارایی مهاجرین روستایی قبل و بعد از مهاجرت نشان دهنده نشان می‌دهد که بر اساس ارقام محاسباتی در سال‌های ۱۳۸۳ تا ۱۳۸۵ میزان دارایی یک سوم مهاجران قبل از مهاجرت کمتر ۵ میلیون ریال بوده در حالی که میزان دارایی ۵۶ درصد مهاجران بعد از مهاجرت بالغ بر ده میلیون ریال است و این روند سبب ایجاد دجاذبه برای مهاجران بعدی در آینده خواهد بود.

- در نهایت، نتایج مطالعات مربوط به درآمد مهاجرین قبل و بعد از مهاجرت نشان می‌دهد که ۶۹ درصد مهاجران قبل از مهاجرت دارای درآمدی کمتر از ۱۰۰ هزار تومان در ماه بوده در حالی که بعد از مهاجرت تنها ۱/۳۲ درصد مهاجران دارای درآمدی کمتر از ۱۰۰ هزار تومان در ماه هستند. بنابراین، انگیزه‌ی اقتصادی با هدف کسب درآمدهای بالاتر یکی از علل اصلی

خانی. ف، (۱۳۸۳)؛ پیامد مهاجرت انفرادی مردان بر کارکرد زنان در مناطق روستایی (مطالعه موردی: بخش بندپی شرقی استان مازندران)، مجله مطالعات زنان، سال دوم، شماره ۴، صص ۱۷۶-۱۴۹.

دانشورکاخکی. م، دهقانیان. س، کریم‌کشته. ح، و گلریزضیائی. ز، (۱۳۸۵)؛ بررسی تأثیر افزایش بهره‌وری کشاورزی بر مهاجرت روستاییان در ایران، مجله علوم کشاورزی و منابع طبیعی، جلد سیزدهم، شماره ۴.

زنجانی، ح.ا، (۱۳۸۰)؛ مهاجرت، انتشارات سمت.

سینجر. پ.ا، (۱۳۵۸)؛ اقتصاد سیاسی و شهرنشینی، ترجمه مهدی کاظمی بیدهندی و فرخ حسامیان، نشر ایران.

شاهنوشی. ن، دهقانیان. س، دانشور. م، و قربانی. م، (۱۳۷۹)؛ آثار حضور نیروی کار افغانی بر شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه کشاورزی ایران (مطالعه موردی: استان خراسان)، مجله اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۳۱، صص ۲۱۶-۱۸۷.

طاهرخانی. م، (۱۳۸۱)؛ بازشناسی عوامل مؤثر بر مهاجرت‌های روستا- شهری با تأکید بر مهاجرت جوانان روستایی استان قزوین، مجله مدرس علوم انسانی، دوره ۶، شماره ۲، صص ۶۰-۴۱.

عنابستانی، ع.ا، (۱۳۸۶)؛ طرح سامان‌دهی حاشیه‌ی شهر سبزوار- مطالعات اجتماعی، مرکز پژوهشی جغرافیایی و اجتماعی.

و جلوگیری از کسب درآمدهای کاذب و غیر رسمی و غیر دولتی؛

- به رسمیت شناختن مالکیت و مسکن در قبال اخذ حقوق شهرداری طی مراحل قانونی و مراحل ثبتی و تعیین الگوی مسکن خاص حاشیه‌ای؛

- جلوگیری از تصرف عدوانی و خرید و فروش اراضی و املاک در حاشیه با حذف بنگاه‌ها و مراکز فروش و طرح شناسایی املاک و ایجاد بانک زمین؛

- ورود هسته‌های جمعیتی به محدوده‌ی قانونی به صورت بخشی از محدوده تابع قوانین و ضوابط طرح تفصیلی شهر سبزوار که الحاق این مناطق به محدوده پس از اخذ حقوق و عوارضات قانونی خواهد بود؛

- ایجاد زمینه‌ی مساعد برای جذب مجاورین با توانمندی اقتصادی و سرمایه‌گذار به جای مهاجرین روستایی به شهر.

منابع

- آسایش. ح، (۱۳۷۷)؛ حرکات داخلی جمعیت ایران و مساله مهاجرت روستایی، مجله جهاد کشاورزی، شماره ۲۱۰-۲۱۱، صص ۳۳-۳۵.
- آقاجانیان. ا، (۱۳۶۳)؛ تحولات جمعیتی و توسعه خدمات بهداشتی و درمانی کودکان، گزارش طرح پژوهشی دانشگاه شیراز.
- پالوج. م، (۱۳۸۰)؛ پدیده مهاجرت علت‌ها و راه‌حل‌ها در شهرستان نوشهر، مجله جهاد کشاورزی، شماره ۲۴۷-۲۴۶، صص ۱۳-۴.

شهرها در استان فارس، گزارش طرح مصوب شورای تحقیقات دانشگاه شیراز.

مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵.

مرکز بهداشت و درمان شهرستان سبزوار، (۱۳۸۵)؛ آمار جمعیت روستاها و محلات مورد مطالعه.

مکانیکی. ج، و قالیبافان. س. ح، (۱۳۸۲)؛ اثرات مهاجرفرستی بر ساختار جمعیت مناطق روستایی (مطالعه موردی؛ شهرستان بیرجند)، مجله جغرافیا و توسعه، شماره ۱، صص ۱۸۰-۱۶۵.

موبوگونج. ا.ا، (۱۳۶۸)؛ رهیافت سیستمی در مورد یک نظریه‌ی مهاجرت روستا به شهر در نظریات مهاجرت، ترجمه خضر نجات، گردآورنده عبدالعلی لهسایی‌زاده، انتشارات نوید شیراز.

مهندسین مشاور زیست‌کاوش (۱۳۸۶)؛ طرح تفصیلی شهر سبزوار- وضع موجود، سازمان مسکن و شهرسازی خراسان.

نقوی. م، و اسدی. ه، (۱۳۷۷)؛ مهاجرت و توسعه کشاورزی، مجله جهاد کشاورزی، شماره ۲۱۱-۲۱۰، صص ۳۲-۳۰.

غفاری مقدم. ز، صبحی. م، (۱۳۸۶)؛ بررسی عوامل موثر بر مهاجرت از روستا به شهر در ایران، مجموعه مقالات ششمین کنفرانس اقتصاد کشاورزی، ۸ و ۹ آبان ۱۳۸۶.

فیندلی. س، (۱۳۷۲)؛ برنامه‌ریزی مهاجرت‌های داخلی، ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده، انتشارات نوید شیراز.

قاسمی اردهانی، ع، (۱۳۸۵)؛ بررسی علل مهاجرت به شهرها در ایران با فراتحلیل پایان‌نامه‌های تحصیلی (مقطع زمانی ۸۳-۱۳۵۹)، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۹، شماره ۱، صص ۸۰-۵۱.

کاستللو. و. ف، (۱۳۶۸)؛ شهرنسنی در خاورمیانه، ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی، نشر نی.

کریمی‌هسنیجه. ح، و عابدی. ع. ر، (۱۳۸۶)؛ مهاجرت و تغییر در بهره‌وری بخش کشاورزی، مجموعه مقالات ششمین کنفرانس اقتصاد کشاورزی، ۸ و ۹ آبان ۱۳۸۶.

ماهر. ف، (۱۳۷۵)؛ آثار سواد بر مهاجرت‌های روستا به شهر، فصلنامه اقتصاد و توسعه، شماره ۶.

محبوب. ج، و آیت‌اللهی. ع، (۱۳۶۹)؛ بررسی انگیزه‌ها و پیامدهای مهاجرت روستاییان به